

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.15.15>

Volume 7/3

2023 p. 256-280

İSLAM GELENEĞİNDE RÜYA KAVRAMI

THE CONCEPT OF “DREAM” IN ISLAMIC TRADITION

Melahat BEKİ*

ÖZ

Rüya kavramı, birçok dini geleneğe, bâtinî ve mistik bir öge olarak yer almıştır. Çoğu zaman, günlük hadiselerin bilinçaltından yansıdığı rüyalarla karşılaşılma birlikte manevi nitelikli, haberci ve müjdeci rüyalar da sadece havasın değil avamın da karşılaştığı bir mistik unsur olmuştur. İslam geleneğinde rüya kavramı büyük bir öneme haizdir. Özellikle Kur'an'da geçen, peygamberlerin gördüğü rüyalar ile Hz. Muhammed'in vahiy cümlesinden gördüğü rüyalar ve sadık rüyaya atfettiği önem, dikkate değerdir. Nübüvvetin ilk başlangıcının rüya ile olması ve Hz. Peygamberin sadık rüyaya verdiği önem nedeniyle, İslam geleneğinde rüya olgusunun, modern dünyada anlaşılan bilinçaltının yahut günlük olayların yansımalarının aksine, metafizik bir boyutu olduğuna inanılmıştır. Yine Kuran-ı Kerim'de rüya bahsi dikkate değerdir. Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmesinin istenildiği kıssaya ilaveten Hz. Yusuf'un 'rabbim rüyamı gerçekleştirdi' diyerek birçok bâtinî tefsire konu olan rüyasının anlatıldığı Yusuf suresinde geçen ayetler, rüyaya İslam geleneğinde verilen önemin temel unsurlarındandır. Rüya kavramının İslam geleneğinde yerini anlamak için hiç şüphesiz öncelikle Kur'an-ı Kerim'e başvurmak, rüya kavramının burada nasıl anlaşıldığını özellikle tefsirlerde nasıl yorumlandığını görmek ve ikinci öneme haiz unsur olarak da hadis külliyatında rüya kavramına verilen öneme dair örneklerden bir kaçını ele alarak aslında kapsamlı kitaplar konusu olabilecek bu çalışmayı, bir makale bağlamında ufak çapta da olsa örneklerle izah etmeye çalışmak, genel bir özet ve ipucu noktalarını sunmak hedefimizdir. İslam geleneğinin manevi boyutunun özellikle işârî tefsirlere yansıyan bâtinî yorumlarının yer aldığı bir ana hat ve kaynak olarak Tasavvuf kültüründe rüya kavramının nasıl ele alınarak işlendiği, nasıl bir ehemmiyet arz ettiği ve metafizik bağlamda insan-ı kâmil olma yolundaki seyr-i sulûk erbabı için rüyaların nasıl birer manevi sürece işaret ettikleri gibi konulara değinmek de hiç şüphesiz elzemdir. Tasavvufta rüya kavramı örneğin İbnü'l-Arabi gibi vahdet-i vücud düşüncesini ortaya koyan büyük bir sûfi tarafından neredeyse tamamen ontolojik olarak ele alınmış, 'âlemin bir rüya olduğu ve nefsin fenâsı yani manevi ölümüyle yahut gerçek ölümle bu aslında rüya olan âlemden hakikat âlemine uyanılabileceği' görüşü ortaya konmuştur. Onun bu ontolojik görüşünü makalemizde altını çizerek kısaca izah etmeye çalıştık ve özellikle rüya bahsini konu aldığı Füsûsu'l Hikem

* Dr., Araştırmacı, E-mail: melahatbeki@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6226-4317, İstanbul, Türkiye.

kitabının Yusuf Fass'ında aktardığı düşüncelere çalışmamızın kapsamının elverdiği ölçüde yer vermeye çalıştık. Öte yandan elbette tasavvuf geleneğinde rüyaya önem veren ve yorumlayan sadece İbnü'l-Arabi değildir. Hemen hemen tüm tarikat ekollerinin ilk büyük üstatları ve müşitleri rüya konusuna büyük ehemmiyet vermiş ve sâliklerin manevi gelişmelerini rüyalarının aktarımlarındaki ipuçlarından izledikleri gibi sadık rüyaları da bir nevi keşif cinsinden görerek büyük ehemmiyetle ele almışlardır. Nitekim rüya âleminde Hz. Peygamberle görüşüp ondan hadis nakleden sûfiler dahi mevcuttur. Hal böyle olunca, İslam geleneğinde rüya konusuna dair bir çalışma yaparken her ne kadar sınırları bu makalenin hudutlarını aşsa da tasavvuf geleneğinde rüyaya değinmemek imkansızdır. Bu bağlamda ilk olarak bu çalışmamızda "rüya" kavramına hem İslam dininin temel kaynakları tarafından hem de Tasavvuf geleneğinde nasıl yaklaşıldığına kısaca değinmeye çalıştık. Kuran-ı Kerim'de ve hadislerde değinilen ve özel bir yeri olan rüya kavramı, tasavvuf geleneğinde de önemli bir konuma sahiptir. Sadece manevi bir bilgi kaynağı olarak değil aynı zamanda ontolojik açıdan bir varlık görüşü olarak özellikle vahdet-i vücud düşüncesinde, rüya kavramı, gerçekliğin hakikatine dair hem önemli bir sembol hem de hakikate dair önemli bir veridir. Bu çalışmanın amacı, İslam geleneğinde rüya kavramının naslarda ve özellikle tasavvuf geleneğinde nasıl ele alındığına, vahdet-i vücud düşünce sisteminde nasıl anlaşıldığına dair kısa bir özet sunmak ve ipuçları vermektir.

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Rüya, Vahiy, Hadis, Vahdet-i Vücûd*

ABSTRACT

The concept of dream has been included in many religious traditions as a superstitious and mystical element. Most of the time, although dreams are encountered in which daily events are reflected subconsciously; dreams of a spiritual nature, messenger and herald have also been a mystical element encountered not only by the weather but also by the commoners. In the Islamic tradition, the concept of dreams has a great importance. Especially noteworthy are the dreams of the prophets mentioned in the Qur'an and the dreams that the Prophet Muhammad saw from the sentence of revelation and the importance he attributed to the faithful dream. The fact that the first beginning of the nubwwah was with the dream and the importance that the Prophet Muhammad gave to the faithful dream was believed to be a metaphysical dimension to the dream in the Islamic tradition, in contrast to the subconscious or the reflections of daily events understood in the modern world. Again, the mention of dreams in the Qur'an is noteworthy. In addition to the story in which Abraham was asked to sacrifice his son Ishmael, Hazrat Abraham. The verses in Surah Yusuf, in which Yusuf's dream, which is the subject of many western commentaries, is narrated by saying 'my lord has fulfilled my dream', constitute the basic elements of the importance given to the dream in the Islamic tradition. In order to understand the place of the concept of dream in the Islamic tradition, it is undoubtedly necessary to first refer to nassa, that is, the Holy Qur'an, to see how the concept of dream is understood here, especially in tafsirs, and as a second important element, to consider a few examples of the importance given to the concept of dream in the hadith corpus; In fact, it is our goal to try to explain this study, the scope of which may be the subject of books, with examples, even if it is on a small scale in the context of an article, and to present a general summary and clue points. As an outline and source where the spiritual dimension of the Islamic tradition is especially reflected in the western interpretations reflected in the Islamic tafsirs, how the concept of dream is handled and processed in Sufi culture, how it is important and

for the navigational suluk men on the way to becoming human beings in the metaphysical context It is undoubtedly essential to address issues such as how dreams point to spiritual processes. In Sufism, the concept of dream was handled almost entirely ontologically by a great Sufi such as Ibn al-Arabi, who put forward the idea of the Oneness of being and the view that the world is a dream and that the evil of the soul, that is, the spiritual death, or the real death, can be awakened from the world that is actually a dream. We had to refer to this ontological view of his in a few sentences in our article, because because of the volume of our article, we have relegated this subject, which should be explained and interpreted by books, to another article. On the other hand, of course, it is not only Ibn al-Arabi who attaches importance to and interprets the dream in the Sufi tradition. The first great masters and mentors of almost all the sect schools attached great importance to the subject of dreams and just as they watched the spiritual development of the followers from the clues in the transmissions of their dreams, they also treated faithful dreams with great importance by seeing them in a kind of discovery way. As a matter of fact, there are even Sufis in the dream world who meet the Prophet and narrate hadiths from him. That being the case, while making a study on the subject of dreams in the Islamic tradition, it is impossible not to mention the dream in the Sufi tradition, although its limits exceed the limits of this article. As a matter of fact, considering this inevitable situation, we have tried to touch on the subject of Sufi dreams enough to offer a general impression and clues in this study where we have discussed the concept of dreams. In this context, firstly, in this study; We wanted to briefly touch on how the concept of "dream" is approached both by the basic sources of the Islamic religion and in the Sufi tradition. The concept of dreaming, which is mentioned in the Holy Qur'an and hadiths and is a special one, also has an important position in the Sufi tradition. Not only as a source of spiritual knowledge, but also as a view of being from an ontological point of view, especially in the idea of the revelation, the concept of the dream is both an important symbol of the truth of reality and an important data on the truth. The aim of this study is to provide a brief summary and give clues about how the concept of dreams is understood in the Islamic tradition.

Key Words: *Sufism, Dream, Revelation, Hadith, Oneness Of Being*

Giriş

İslam geleneğinde rüya, özellikle vahiy ile ilişkilendirildiği nokta itibariyle çok büyük öneme haiz bir metafizik olgudur.

“Salih ve sadık rüya vahiy cümlesindedir”¹

Hz. Muhamed (s.a.v)’e ait bu hadis, İslam tarihi boyunca, ‘rüya’ konusunun neden en çok merak edilen ve sırrı çözülmek istenen konularından biri olduğuna dair önemli ipuçları içermektedir.

Kur’an ve sünnetde de rüya konusu dikkat çekici bir şekilde kendine yer bulmuştur. Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette Hz. İbrahim’in, Hz. Yusuf’un ve Mısır hükümdarının, zindandaki sıradan bir insanın gördüğü rüyalardan söz edilmektedir. Yine Kur’an’da Hz.

¹ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahih ’ul Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları,1401/1981), “Tabir”,1,5; Müslim b. Haccac El-Kuşeyri, “*Sahih ’ul Müslim*” (İstanbul: Çağrı Yayınları,1401/1981), “Rüya”,3,9; Ebu Davud Süleyman b. El-Eşas El-Ezdi, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları,1401/1981), “Salat”,148; “Edeb” 88.

Peygamber'in gördüğü bir rüyanın Allah tarafından doğru çıkarıldığı açıklanmaktadır. Hadislere bakıldığında ise rüyanın insanın manevi boyutuyla olan ilgisinin belirtildiği görülmektedir. Rasulullah'a rüyayı sâdika şeklinde gelen ilk vahiy; uykuda iken inmiştir. Ve bu tür rüya kâbilinden olan vahyin inişi altı ay devam etmiştir.

Hz. Peygamber'in sahih hadislerinde müminin gördüğü sadık rüyayı 'nübüvvetin kırk altı cüzünden biri'² olarak ifade etmesi de özellikle Müslümanlar için rüyanın ehemmiyetine dâir açık bir kârîne oluşturmuştur.

Zikrettiğimiz bu hakikatler, Müslüman zihinlerde 'rüya'yı anlamlandırma ve onunla kurulan ilişkiyi yorumlama gayretlerine yol açmıştır. Bu noktadan hareketle biz de bu çalışmamızda 'rüya'nın anlamı, mahiyeti üzerinde durarak, başta Kur'an-ı Kerim ve sünnet olmak üzere, dini kaynaklarda rüyaya dair verilen izahatları ele aldık. Ve bunların İslam âlimleri tarafından, bilhassa 'rüya'nın mahiyeti üzerinde en çok duran ve en geniş açıklamalarda bulunarak zengin bir literatür ortaya çıkaran ehl-i tasavvuf açısından nasıl yorumlandığını inceledik.

Ancak, 'rüya'nın İslam kaynaklarında nasıl ele alındığına değinmeden önce, geçmiş toplumlarda nasıl iz bıraktığına, psikolojik, metafizik açıdan nasıl tanımlandığına kısaca değinmek istiyoruz.

İnsanın uyku halinde gördüğü rüyalarından bazıları, çoğunlukla bilimsel verilerle izah edilemeyen ancak dinlerin metafizik yaklaşımı ve çeşitli kültürlerin sembolik yorumları sayesinde biraz aydınlatılabilen gizemli olaylardır. Tarih boyunca insanoğlu rüyalarla ilgilenmiş onları yorumlama çabası içinde olmuştur. İlk dönem kültürlerinde rüyadaki gerçeklik uyanıklık halindeki gerçeklik kadar önemsenmiş hatta rüya tabiri, Eski Mısırlular, Bâbilliler ve Asurlular'da bir gelenek halini almıştır. Eski dönemlerde rüya yorumu kâhinlerin ve büyücülerin ellerine bırakılırken Kitâb-ı Mukaddes'in de içinde bulunduğu birçok Ortadoğu ve Asya kaynaklı metinde kehanet içeren rüyalar dikkatle yorumlanmaya çalışılmıştır.³

'Rüya' kelimesi Arapça kökenli bir isimdir ve çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Rüyanın uyku halinde, bir kişinin zihninden geçen hayâller dizisi olarak da tanımlandığına rastlanır.⁴ Bazı tanımlarda ise rüyanın uyku halinde kişinin bir gerçekliği, olayı görmesi durumu ele alınmıştır.⁵ Uykuyu insan ruhunun manevi âlemde yolculuğu ve rüyayı da bu yolculuk sırasında kişinin kendi zihnine akseden şekil ve suretleri görmesi olarak yorumlayanlardan biri olan İbn-i Haldun ise, rüyayı ruhâni bir olgu kabul etmiştir.⁶

Rüyayı metafizik bir olgu olarak değerlendirenler arasında ilk sırayı İslam kültüründe mutasavvıflar almaktadır.

² Ebu İsa Muhammed b. İsa Tirmizi, *Elcâmiüs-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), "Rüya", 6.

³ Ali Bardakoğlu, *İlmihal* (Ankara: Tdv Yay. 2004), 2/160.

⁴ Pars Tuğlacı, *Okyanus-20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük* (İstanbul: 1974.3/2442), *Meydan Larousse, Ansiklopedi* (İstanbul: Rahmi Yayınevi 1969), 10/783.

⁵ Haydar Hatiboğlu, *Sünen-i İbn Mace Terceme Ve Şerhi* (İstanbul: 1982), 89.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime* (İstanbul: Meb Yay. 1986), 1/251.

Önemli sūfîlerden Abdülkadir Geylani, insanın cismi ve heykelinin hem nurâniyyeti hem de karanlıkları kapsadığını yani hem hayâl hem misâl âlemini içine aldığını belirttikten sonra, kalbin bu noktada altını çizmiş ve onun bunların hem mahzeni hem de menbai olduğunu söylemiştir. Ona göre, ‘âlem-i şehâdet’, zulmet ve nurâniyeti birbirinden ayırır. Bu iki görüşte ortaya çıkan hallerin hepsine birden ‘rüya’ adı verilir.⁷

Biyolojik olarak rüyanın tanımını şö şekilde verilmektedir:

“Rüya fizik kanunları dışında, irade dışı bir uyandırıcı etkisiyle dökülen canlı, ses ve imajların karışımıdır.”⁸

Psikolojik açıdan rüyaysa, beş duyumuzla dış dünyadan aldığımız idrakler olarak değerlendirilmiştir:

“Rüyalarımız karakterimizi, ruhumuzdaki sorunları ve değişimleri gösteren çeşitli mesajlardır. Rüya hayâl kuvvetinin en pasif yönünü ortaya çıkarır. Kişinin bir organı etrafında oluşan hissi algı rüyadaki çeşitli hayâller olarak gruplaşarak kendisini gösterir.”⁹

Birçok farklı tanımları yapılarak sır perdesi aralanmaya çalışılan ‘rüya’ nın mahiyeti, asırlar boyunca, insanların merak konusu olmuş, insanlık tarihi boyunca sahneye çıkan hemen her medeniyet ve din ‘rüya’ konusunu gündemine almıştır.

Tarih boyunca her toplumu yakından ilgilendiren rüya kavramı, insan hayatının en ilginç yönlerinden biridir. Geleceği rüya yoluyla keşfetmeye çalışan insanoğlunun onunla ilgili çalışmaları daha farklı şekillerde sürmektedir. Pozitif bilimlerin gelişmesiyle, rüya da bilimsel verilerle analiz edilmeye çalışılmış özellikle Freud ve kurmuş olduğu psikoloji ekolü, rüyanın insanoğlunun bilinçaltıyla ilişkisi konusunda önemli bir unsur olduğuna dair yeni görüşler ortaya atmıştır. Böylece bilim dünyası, rüya olayının gizemini çözebilmek uğruna çeşitli çalışmalarla, insanın rüyayla bilinçaltı ve bilinçdışı ilişkisini ortaya koymaya çalışmış ve çalışmaya devam etmektedir.¹⁰

Rüya kavramına dair bu kısa bilginin ardından İslam dininin temel kaynakları olan Kur’an-ı Kerim ve hadis külliyatında ve ayrıca tasavvuf düşüncesinde, özellikle vahdet-i vücûd düşünce sisteminde bu kavramın nasıl ele alındığına göz atmak yerinde olacaktır.

1.1. Kur’an-ı Kerim’de Rüya Kavramı

Kur’an-ı Kerim, ilk altı ay Hz. Muhammed’e rüya yoluyla vahyolunmuştur. Ve peygamberin vahiy aldığı bu hazırlık dönemi, uykuda ve uyanırken görülen ve görüldüğü gibi aynen çıkan sadık rüyalarla olmuştur. Bu süreç altı ay devam etmiştir.¹¹

⁷ Abdülkadir Geylânî, *Âtiye-i Sübhaniyye* (İstanbul: Uluçmar Yay.1983),56.

⁸ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul:1996),201-203; Hasan Avni Yüksel, *Türk- İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya* (İstanbul: MEB Yayınları,1996), 78.

⁹ *Meydan Larousse*, Ansiklopedi (İstanbul: Rahmi Yayınevi, 1969), 10/783.

¹⁰ Yüksel, *Türk- İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya*,76.

¹¹ Asım Köksal, *İslam Tarihi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1981),137.

Hiz. Muhammed'in hadislerinde, Peygamberliğin kırk altıda biri olarak kabul edilen rüya, Kur'an-ı Kerim'de doğrudan veya dolaylı olarak birçok sure ve ayette yer almaktadır.

Kur'an'da, bizzat peygamberlerin rüyalarına, bu rüyaların yorumlarına ve rüyayla kurulan ilahi ilişkinin nazara verilmesine bakılacak olursa, 'rüya' konusunun, büyük önem atfedilerek birçok ayette geçmesinin, İslam inancındaki insanlar için 'rüya' kavramını ne denli değerli ve anlamlı kıldığı anlaşılabilir. Aşağıdaki bölümde, başta Hiz. Muhammed olmak üzere; Kur'an'da geçen peygamber rüyalarına yer verilmiştir. Peygamber efendimiz'in rüyası ve ilgili ayet ve ayetin nüzul sebebi şöyledir: Hiz. Muhammed bir gece rüyasında kendisiyle sahabelerinin başları traşlı olarak, güven içinde Mekke'ye girdiklerini ve Mescid-i Haram'ı ziyaret ettiklerini görmüştür. Ve bu rüyadaki müjdeyi arkadaşlarına haber vermiştir. Umre için gittiklerinde hepsinde bu ümit hakimdir ama müşrikler umre yapmalarına engel olunca geri dönerler. Münafıkların bu durumu istismar etmeleri üzerine, Allah peygamberini teyit için bir ayet indirir.¹² Fatih Suresinin 27. ayetinde, Allah elçisinin rüyasını doğru çıkardığını ve müminlerin Mescid-i Haram'a korkmadan gireceklerinin müjdesini verir.¹³ Nitekim aynen ayette ifade edildiği gibi bu müjde gerçek hayatta gerçekleşir ve Mekke'nin fethi Müslümanlara nasip olur.

Hazreti İbrahim'e ilişkin ünlü rüya ve Kur'an'da o rüyanın anlatımı ise şu şekildedir: Hiz. İbrahim bir gün, Allah'tan bir oğul ister, eğer kendisine bir erkek çocuk verirse onu kurban olarak adayacağına dair söz verir. Allah bu isteğe icabet ederek kısa süre sonra O'na Hiz. İsmail'i verir. Ancak uzun süre geçip, İsmail büyüdüğünde, Allah İbrahim(a.s.)'e adağını hatırlatmak üzere bir rüya gösterir. Rüyasında oğlunu keserek kurban etmesi emredilir.¹⁴ Üç kez tekrarlandığı rivayet edilen bu rüyanın ardından Hiz. İbrahim hemen rüyasında gördüğü emre uyarak oğlu İsmail'i kurban etme yoluna yönelir. Ancak her ikisi de teslim olup tam Hiz. İsmail kurban edileceği zaman, Allah İbrahim'e vahiy ederek, rüyasını tasdik ettiğini söyler ve İsmail yerine kurban edilmek üzere bir koç gönderir.¹⁵

Kur'an-ı Kerim'de Hazreti Yusuf'un rüyasına da genişçe yer verilmiştir: Müfessirlere göre, Hiz. Yusuf'un babası Hiz. Yakub'un 12 oğlu vardır. Bunlardan Yusuf ve Bünyamin'in anneleri birdir. Bundan dolayı diğer kardeşler, Hiz. Yakub'un, Yusuf ve Bünyamin'i diğer oğullarından çok sevdiğini düşünür. Hiz. Yusuf on iki yaşında iken bir rüya görür ve babasına nakleder¹⁶ Kuran-ı Kerim'de aktarıldığına göre Yusuf rüyasında, güneşin, ayın ve on bir yıldızın kendisine secde ettiğini görmüştür.¹⁷

Hiz. Yakub, kıskançlığa kapılıp kendisine zulüm ve kötülükte bulunabileceklerini düşündüğü için, Yusuf'tan rüyasını kardeşlerine anlatmamasını ister. Ancak rüyayı

¹² Martin Lings, *Hiz. Muhammed'in Hayatı*, terc. Nazife Şişma (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 351-354; Muinüddin Muhammed Emin Hirevi, *Peygamberler Tarihi*, trc. Muhammed Altıparmak (İstanbul: Bereket Yayınevi, 1977), 626.

¹³ Fetih, 48/27.

¹⁴ Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamberler Tarihi* (İstanbul: Zaman Yayınevi, 1997), 1/224-232.

¹⁵ Saffat, 37/100-106.

¹⁶ Muhammed Ali Es-Sabuni, *Saffetü't Tefasir*, trc. Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1995), 144-145.

¹⁷ Yusuf, 12 /4-7.

öğrenen kardeşleri, Hz. Yusuf'a gerçekten kötülük yapıp onu kuyuya atarlar.¹⁸ Ancak, Allah, kardeşlerinin tüm bu kötü niyetlerine rağmen Hz. Yusuf'a yardım eder ve ona hem peygamberlik hem de rüya tabir ilmini lütfederek onu seçkinler arasına katar.¹⁹ O, kendisine karşı yapılan kötülükten Allah'ın izniyle kurtulur²⁰ ancak köle olarak Mısır'a götürülür.²¹

Hz. Yusuf (as) atlattığı birçok badirenin ardından, Mısır melikinin rüyasını tabir eder ve onun veziri olur. Ülkede kıtlık baş gösterip, kardeşlerinin Mısır kralından yardım istemesinin ardından, ailesi yardım istemek için onun huzuruna gelir. Gelişen olayların ardından Yusuf peygamber tüm ailesine kavuşur. Ve bu durumu da rüyasının yorumu olarak ifade eder.²² Olay, Kuran-ı Kerim'de Yusuf suresinin 100-103. ayetlerinde ifade edilir.²³

Bundan sonra aşağıda geçen Yusuf Suresi'nde anlatılan ve Hz. Yusuf'un tabir ettiği söylenerek ayetlerde yer verilen iki rüya, Hz. Yusuf'un dinine tabi olmayanlara aittir. Bunlar Mısır kralının gördüğü yedi inekle ilgili rüya ve zindandaki iki gencin gördüğü rüyalarıdır. Kur'an'da bu rüyalara yer verilmesi, Allah'ın gönderdiği dine tabi olmayanların da sadık rüya görebileceklerinin açık bir delilidir. Kur'an bu rüyaları zikretmekle kalmamış, aynı zamanda Hz. Yusuf'un tabirlerine de yer vererek, rüyaların gerçekleştiğini tasdik etmiştir.²⁴

Kur'an-ı Kerim'de Yusuf'un zindana atılması olayına şöyle değinilmektedir. Zindan arkadaşı iki genç rüya görürler ve rüyalarını Hz. Yusuf'a tabir ettirmek isterler. Biri rüyada şarap sığıntısını görmüş, diğeri ise, başının üstünde kuşların yemek yediği bir ekmek taşıdığı görmüştür.²⁵ Hz. Yusuf, bu rüyayı şöyle tabir eder: Rüyasında şarap sıkın, efendisine şarap ikram edecek, rüyasında başının üstünde kuşların yediği ekmek taşıyan ise asılacaktır.²⁶ Her iki rüyada Hz. Yusuf'un tabir ettiği gibi gerçekleşmiştir.

Kur'an'da kendisine rüya tabiri ilmi verilen Hz. Yusuf'un Mısır kralının çevresindeki âlimlerin yorumlamayı beceremediği rüyasını²⁷ nasıl tabir etme fırsatı yakaladığından da bahsedilir. Zindanda rüyasını Hz. Yusuf'a tabir ettiren genç, sarayda görevlidir ve Mısır kralının yorumlanamayan rüyasını Hz. Yusuf'un tabir edebileceğini söyler.²⁸

Hz. Yusuf ise kralın rüyasındaki yedi arık ineğin yediği yedi semiz inek ile yedi yeşil başak ve diğerleri de kuru olan (başaklar) hakkında yorum yaparak, bu rüyayı, gelecek

¹⁸ Es-Sabuni, *Saffetü't Tefasir*, 145.

¹⁹ Yusuf, 12/6.

²⁰ Es-Sabuni, *Saffetü't Tefasir*, 147.

²¹ Yusuf, 12/ 20-22.

²² Es-Sabuni, *Saffetü't Tefasir*, 182-196.

²³ Yusuf, 12/100-103.

²⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubi, *El-Cami' Li-Ahkâm'il Kur'an*, çeviren: M.Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Buruc Yayınları, 2015), 9/124.

²⁵ Yusuf, 12/36-37.

²⁶ Yusuf, 12/41.

²⁷ Yusuf, 12/43-44.

²⁸ Es-Sabuni, *Saffetü't Tefasir*, 70-172.

yedi yıldaki kıtlık süreci, bu kıtlık için alınması gereken önlemler ve sonrasında bereketli bir yılın geleceği şeklinde tabir eder.²⁹

Hz. Yusuf, kralın rüyasını doğru yorumlayarak onun güvenini kazanır. Ve zindandan çıkarılarak hazine sorumlusu yapılır.³⁰

Yukarıda zikredilen ayetler ışığında, netice olarak denebilir ki; Kur'an'da gerek açıkça gerekse ima yolu ile birçok ayette 'rüya' kelimesi kullanılmış, rüyalar ve tabirlerinden söz edilmiştir.

Bundan başka 'adgâs ü ahlâm'³¹(karışık, ne olduğu belirsiz rüyalar) ve 'rüya tabiri' ifadelerine de yer verilmiştir.³² Ayrıca, kimilerine göre 'Allah, bir insanla ancak vahiy suretiyle veya perde arkasından konuşur...' ³³ şeklindeki ayette geçen 'perde arkasında konuşur' ifadesinden de 'rüyadaki konuşma' kastedilmektedir.³⁴

1.2. Hadislerde Rüya Kavramı

İslam'da rüya olgusuna atfedilen değer birinci derecede Kur'an'a, ikinci derecede hadislerle dayanmaktadır. Rüya motifine hadislerin birçok çeşidinde rastlanması da rüya gerçeğinin İslam'da gördüğü yüksek kabulün sebepleri arasındadır.³⁵

"Ümmül mü'mininin Âişe-i Sıddıka'nın haber verdiği üzere Rasul-i Ekrem (s.a), hiçbir rüya görmezdi ki, sabah aydınlığı gibi, açık ve aşikâr zuhur etmesin. Hatta İbn İshak'ın rivayetinden anlaşıldığına göre, 'Vahy Kıssası' başlaması da o günden evelki gece içinde aynıyle uyanırken vaki olduğu gibi- rüyada da vaki olmuştur. Vahyin uyku halindeyken de nazil olabileceğini bilen sahabe-i kiram, Rasul-i Ekrem uyurlarken her ne olursa olsun, kendiliklerinden uyanıncaya kadar uyandırmazlardı. Uyanırken her ne nazil olmuş ise, evvelce rüyada da bir kere nazil olmuş olduğunu iddia eden de vardır."³⁶

Ebu Hureyre'den nakledilen başka hadiste, Hz. Peygamber rüyasında avucuna iki altın bilezik konulduğunu ve bu durumun kendisinin huzursuz ettiğini belirtmiştir. Kendisine bu iki bileziğe üfle diye vahyedilmiş, üflediğinde ikisi de uçup gitmiştir. Hz. peygamber bu rüyayı tabir etmiş, bu iki bileziği iki yalancı (peygamber) olan San'â'lı el-Esved el-Ansi ile Yemâme'li Müseyleme olarak yorumlamıştır.³⁷

Peygamberimizin gördüğü ve yorumladığı daha pek çok rüya bulunmaktadır.³⁸ Ayrıca Peygamberimizi rüyada görmeye dair de pek çok hadis vardır.³⁹

²⁹ Yusuf, 12/45-49.

³⁰ Yusuf, 12/54-56.

³¹ Yusuf, 12/44.

³² Yusuf, 12/6.

³³ Şura, 42/ 51.

³⁴ Yüksel, *Türk- İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya*, 121.

³⁵ Yüksel, *Türk- İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya*, 122.

³⁶ Zekai Konpara, *Peygamberimiz'in Hayatı* (Ankara, MEB Yayınları,1964), 69.

³⁷ Buhârî, "Tabir", 40, Müslim, "Rüya", 22.

³⁸ Bk. Buhârî, "Tabir", 20,21,39, 41-3", "Nikah" 9, 35; Müslim, "Rüya", 18,20; Tirmizi, (No:3875).

³⁹ Bk. Buhârî, "Tabir", 10/3-4, Müslim, "Rüya", 11; Ebu Davud, "Edeb", 96.

Hız. Peygamberi rüyada görmeye dair bir hadis-i şerifte de şeytanın kendisinin kılığında girmeyeceği ve rüyada kendisinin görenin uyanıklıkta görmüş gibi olacağı belirtilmiştir.⁴⁰

Peygamberimizin rüyaya verdiği önemi, bu konuda nakledilen hadislerin çokluğundan da anlamak mümkündür.⁴¹

“Rüya nübüvvetin kırkaltı parçasından bir parçadır.”⁴² “İbn Ömer (r.a)’dan: ‘İyi rüya, peygamberliğin yetmiş parçasından bir parçadır.’⁴³ “Ebu Hureyre’den (r.a): ‘Benden sonra peygamberlikten geriye hiçbirşey kalmayacak ancak mübeşşirât kalacaktır.’ Mübeşşirât nedir ey Allah’ın Rasulü?’ diye sorduklarında: ‘Mübeşşirât Salih rüyadır’ buyurdu.”⁴⁴

Görüldüğü üzere, “rüya” kavramı, İslam’ın iki temel kaynağında önem atfedilerek yer bulmuştur. Peki, Rüya’nın şer’i hükümlerle ilgisi nasıldır? Rüya ile amel etmek gerekir mi?

İslam âlimleri, peygamberlerin gördüğü sadık rüyaları vahiy kapsamında olduğu için tartışma dışı tutmakla birlikte, insanların gündelik yaşamın koşullarıyla ilgili gördüğü rüyaları çevresel faktörlerle ilişkilendirmişlerdir. Mutezile kelamcıları uyku sırasında şuurun kapalı olacağını iddia ederek, rüyada görülenlerin hayâl olarak ifade etmiştir. Kelamcıların çoğunluğu ise rüyaların çoğunun mana âleminde sembol olarak âlem-i şehâdete inen “ilhamlar” olduğunu iddia etmiştir. İslam filozofları rüyaları hayâl âleminin bir yansıması olarak görürken, tasavvuf ehli ise rüyayı, uykuda âlem-i misâli seyreden ruhun, bunları uyanınca hatırlaması olarak yorumlamıştır.⁴⁵

Hal böyle olunca, rüyayla amel edip etmeme konusu ve bir Müslümanın rüyayı nasıl anlamlandıracağı ve pratik hayata nasıl yansıtacağı tartışma konusu olmaktadır. Kimileri, rüyayla amel etmenin caiz olmadığından yola çıkarak, rüyanın bir safsatadan öte bir anlamı olmadığını ileri sürmüş ve insanın ruhânî boyutu ile iletişim içinde olma olasılığını tamamen göz ardı etmiş; kimileri de aynı hükümden yola çıkarak, rüyanın rüyayı gören için, ruhani dünya ile derin ve hikmetli bir bağ olabileceğini ancak rüya görenin kişiliğine ve rüyanın çeşidine bağlı olarak genellikle yoruma muhtaç olduğunu beyan etmiştir.

Rüya’nın İslam fıkhdaki karşılığına bakmak gerekirse, bu konuda İslam Hukuku profesörlerinin hazırladığı ve Diyanet Vakfı tarafından yayımlanan ‘İlmihal’de şu görüşlere yer verilmektedir: Rüya özellikle onu gören şahsı ilgilendiren bir hadise olduğu için, rüya gibi, rüyanın yorumu da onu gören şahsa özeldir. Ve peygamberlerin gördüğü yahut tabir ettiği rüyalar dışında kalan rüyalar, dini anlamda bir hüküm içermez⁴⁶, onlara

⁴⁰ Buhârî, “İlim” 38, “Edep”, 109, “Tabir”, 10/1; Müslim, “Rüya”, 10-13; Tirmizi, “Rüya”; 4, 7; Muhammed b. Yezid El-Kazvini İbn Mace, *Es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Tabir”, 2.

⁴¹ Bk. Buhârî, “Tabir”, 26, 35, 36, 48; “Salat”, 58; “Teheccut”, 2, “Fedailul-Ashab”, 19; Muslim, “Rüya” 5, 8, 23; “Fedailul-Sahabe”, 140, (No: 2479); Tirmizi, “Rüya”, 1, 3, 8, 10; Abdullah b.

Abdurrahman Et-Temimi Ed-Dârimi, *Sünenü’ d-Dârimi*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Rüya”, 13.

⁴² Müslim, “Rüya”, 6; Tirmizi, “Rüya”, 1, 7, 10; İbn Mace, “Tabir”, 3; Dârimi “Rüya”, 6.

⁴³ Ahmed B. Hanbel Eş-Şeybani, *El-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1402/1982), 5/119, 137.

⁴⁴ Buhârî “Tabir”, 5; Ebu Davud, “Edeb”, 96.

⁴⁵ Bardakoğlu, *İlmihal*, 2/161.

⁴⁶ Said Havva, *Ruh Terbiyemiz*, terc. İ. Sarmış, Sait Şimşek, (İstanbul: Davet Yayınevi, 1986), 331.

göre hayatı etkileyecek bir hüküm belirlenemez. Rüyaya göre hüküm çıkarmak bu manada caiz değildir.⁴⁷

Bu bakımdan rahmani olmayan rüyalarla mutasavvıfların rüyalarına da şer'i bir değer vermek insanı yanılgıya götürebilir. Çünkü bir kişinin bir defa doğru rüya görmesi onun her zaman doğru rüya göreceği anlamına da gelmez.⁴⁸ Rüyalardan şeriata aykırı hükümler çıkarmak İslami esaslara aykırıdır. Kısacası, şer'i alimler, rüya ilminin vehbî ve keşfi ilimlerden olduğunu belirterek, rüyaların gören için bir anlam ifade edebileceğini ancak bu ferdi anlamın ötesinde herkes için amel edilme derecesinde olmadığını belirtmektedirler.⁴⁹

Ancak tüm bu açıklamalarla birlikte, rüyayla şeriata aykırı amel edilemeyeceği hususunun tüm ehl-i tasavvuf ve muhakkikin tarafından da teyit edildiğini ve onların rüyanın mahiyeti ve yorumuna dair yaptıkları açıklamaların, şer'i hayatı daha dinamik kılmak ve ilâhi hikmetle örülü zahiri hayatın bâtinî vechesine dikkat çekmek için yapıldığını ve 'hakikat'ın sır perdesi henüz açılmamış gizemli dünyasına dair ipuçları taşıdığını da nazar-ı itibâre almak gerektiği unutulmamalıdır. Çalışmamızın aşağıdaki kısmında sunduğumuz "mutasavvıflar'a göre rüya"ya dair açıklamalar bölümü, bu manayı açıklayan ve izah eden delillerle doludur.

1.3. Tasavvufta Rüya Kavramı

İslam'da rüya konusunu en geniş kapsamlı ve derin şekilde ele alan, hatta insanın kendi hakikatine ulaşmasında en önemli işaret taşlarından biri olarak görenlerin, ehli tasavvuf olduğunu söylemek mümkündür.

Sufiler rüyayı manevi gelişim süreci sırasında ipuçları veren bir bilgi yolu olarak görmüşlerdir. Mutasavvıflara göre, görülen rüyalar, kişinin seyr-i sülûkta hangi mertebede olduğunu yahut nefsinin içinde bulunduğu halleri yansıtabilirler. Rüyanın yorumuna bağlı olarak delil oluşu Kur'an'da da geçmektedir. Özellikle İbrahim (a.s.)'ın oğlu İsmail'i rüyasında kurban ederken görmesi⁵⁰; Hz. Yusuf'un rüyasında on bir yıldızın kendisine secde ettiğini görmesi⁵¹ ve Mısır Melik'inin gördüğü rüya⁵² ile Hz. Peygamberin Mekke'nin fethine dair⁵³ rüyası ve bu rüyaların doğru çıktığı anlatılmaktadır. Nübüvvet kapısının kapandığı, ama sadık rüya kapısının daima açık olduğu şeklindeki hadisler⁵⁴ rüyanın bir bilgi edinme yolu olabileceğine delil sayılmıştır. Kuşeyri Risalesi, et-Taarruf, İhyâ gibi tasavvuf klasiklerinde, rüya için özel bölümler bulunmaktadır. İlk sûfi müelliflerden Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî et-Ta'arruf'ta,

⁴⁷ Bardakoğlu, *İlmihal*, 2/163.

⁴⁸ Süleyman Uludağ, *Kuşeyri Risalesi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1981), 571-586.

⁴⁹ Yüksel, *Türk- İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya*, 143.

⁵⁰ Es-Saffat, 37/103.

⁵¹ Yusuf, 12/4.

⁵² Yusuf, 12/43.

⁵³ El-Feth, 48/27.

⁵⁴ Müslim, "Rüya", 7.

Kuşeyrî er-Risâle’de rüya konusuna müstakil bir yer ayırmıştır. Hz. Peygamberin gördüğü rüyaları anlatması ve ashabdan da rüya görenlerin rüyalarını yorumlaması, sûfileri rüya konusuna ilgi duymaya teşvik etmiştir. Kaynaklarda bazı sûfilerin virdlerini rüyada Hz. Peygamber’den aldıkları belirtilir.⁵⁵

Sufilere göre, rüyalar genellikle Allah’tan, melekten ve şeytandan olmak üzere üç çeşittir. Allah’tan olan rüya açıktır ve yoruma gerek duyulmaz. Melekten olan rüya ise tabire muhtaçtır. Şeytandan olan ise “adgâsü ahlâm”dır. Yani aslı ve kaynağı yoktur. Dolayısıyla yorumlamaya da gerek yoktur.

Rüya, sûfiler için bir bilgi kaynağı olmuştur. Özellikle İbnü’l-Arabi ve Bursalı İsmail Hakkı gibi bazı sûfilerin, hadislerin bile rüya yoluyla Hz. Peygamber’den doğrudan alınabileceğine inanmaları câlib-i dikkat bir durumdur. ‘Beni rüyada gören gerçekten görmüş sayılır. Çünkü şeytan benim suretime bürünemez.’⁵⁶ hadisi onlar için bir delil ve referans olmuştur.

Rüyalar bilgi kaynağı halini alınca, rüya yorumu da bir ilim ve sanat haline gelmiştir. Tarikatlarda sâlikin manevi yükselişi, gördüğü rüyalarla tâkib edilmiştir. Bazı tarikatlarda rüyaya çok önem verilirken, bazı tarikatlardaysa ‘esbab-ı ilimden olmadığı’ düşüncesiyle rüyaya fazla rağbet edilmemiştir. Nitekim Nakşibendiler ve Melâmiler rüyaya pek itibar etmemişlerdir: ‘Rüyayı bırak, rü’yete bak’ demişlerdir.⁵⁷

Sufilerin ‘rüya’ anlayışını irdelerken, özellikle vahdet-i vücudçu düşüncenin, rüya ve gerçeklik ilişkisine dair ontolojik yaklaşımına değinmek gerekmektedir. Zahir ve batın ilişkisini kurarken, aslında gerçekliği olan tek bir mutlak Varlık yani Hakk’ın varlığının olduğunu dile getiren İbnü’l-Arabi ve takipçileri, hayatın kendisinin bizzat rüya olduğunu, dolayısıyla hayatta iken görülen rüyanın aslında rüya içinde rüya görmek olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla hayatın kendisi, uykuda görülen bir rüya gibi tevile muhtaçtır. İnsanların uykuda oldukları ve öldüklerinde uyanacaklarına dair hadis-i şerif de⁵⁸ bu sûfiler için; rüya gören bir kişinin aslında zaten uykuda olduğu ve rüya içinde rüya gördüğüne dair referans olmaktadır.

Büyük sûfilerden Abdülkâdir Geylânî’ye göre uykuda ve şekerleme esnasında görülen rüyalar tabir edilirler.⁵⁹ O bu konuda şu ayet-i kerimeleri delil göstermiştir:

“Allah, Elçisi’nin sadık rüyasını gerçekleştirmiştir.”⁶⁰

“Onlar için, hem bu dünya hayatında, hem de ahrette müjdeler var”⁶¹

⁵⁵ Süleyman Uludağ, “Rüya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul:2008),35/309,310.

⁵⁶ Buhârî, “Tabir”, 10; Müslim, “Rüya”, 1.

⁵⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 319-321.

⁵⁸ İsmail b. Muhammed Acluni, *Keşfu’l Hafâ* (Beyrut: Dâru İhyâi et-Turâsi el Arabi,1351), 2/312. (Acluni bu sözü, Hz. Ali’nin sözü olarak nakletmiştir. Fakat Şa’rani Tabakat’ında bu sözün Sehl es-Tüsteri’ye ait olduğunu söylemiştir.)

⁵⁹ Abdülkadir Geylani, *Sırru’l Esrâr*, terc. Mehmet Eren (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2006),90.

⁶⁰ Feth,48/27.

⁶¹ Yunus, 10/64.

Yine o, şu hadisleri de ‘salih rüya’ya delil göstermiştir:

“*Ebu Hureyre’den (r.a):*

‘*Benden sonra peygamberlikten geriye hiçbirşey kalmayacak; ancak mübeşşirât kalacaktır.*’

Mübeşşirât nedir ey Allah’ın Rasulü?’ diye sorduklarında:

‘*Mübeşşirât Salih rüyadır*’ buyurdu. ⁶²

“*Rüya peygamberliğin kırkaltı parçasından bir parçadır.*”⁶³

Abdülkadir Geylani’nin Rüya ile ilgili yorumlarının bir kısmı ‘Sırr’ul Esrar’ Kitabında yer alır. Burada yer alan bilgilere göre, rüyalar iki çeşittir; âfâki ve enfûsi. Bunların her biri de yine iki çeşittir. Enfûsi rüyalar, ya güzel rüyalardan veya kötü huylardan olur. Güzel huylardan olan rüyalara örnekler şunlardır: Cennetleri ve nimetlerini, hurileri, sarayları, gılmanları, beyaz nurani çölü, güneş, ay, yıldızlar vb. gibi kalbe bağlı şeyleri görmek. Eti yenen hayvanlar ve kuşlar gibi mutmain nefse bağlı şeyleri görmek, bu nefsin cennetteki gıdasının bu tür şeylerden olmasından ötürüdür. Emare, levvame ve mülhime nefsin sıfatından olan kötü huylardan ötürü görülen rüyalarda; yırtıcı hayvanlar gibi zarar verici mahlukların görülmesi söz konusudur. Bazen rüyada, nefs-i emmare kâfir, levvame Yahudi, mülhime ise Hristiyan suretinde görülebilir. Mülhime nefis, bidatçı suretinde de görülebilir.⁶⁴

Ruha taalluk eden hususlara gelince, rüyada yeni yetme genç görmek buna örnektir, ilâhi nurlar, onda tecelli eder. Zira cennettekilerin hepsi bu görünümde olacaktır. Şu hadis-i şerifte ifade edildiği gibi “*Cennet ehli, kılsız,tüysüz, stürmeli gözlüdür. Gençlikleri sona ermez ve elbiseleri eskimez.*”⁶⁵ Başka bir hadiste ‘*Rabbimi rüyamda yeni yetme bir genç suretinde gördüm*’⁶⁶ buyrulur. Bazıları bunu şu şekilde açıklar: ‘Bu suretten kasıt, Hak Teala’nın rububiyet sıfatı ile ‘tıflı’lmeani’ adı verilen ruh aynasında tecelli etmesidir. Çünkü o ruh, cesedin terbiye edicisidir ve onunla Rab arasında vesiledir. Emir-ül Müminin Hz. Ali (r.a) ‘O mürebbi olmasaydı, Rabbimi tanıyamazdım’ demiştir. Bu mürebbi, bâtın mürebbisidir. O, ancak, bir zahiri mürebbinin telkin ile terbiyesi sebebiyle hâsıl olur. Buna göre, peygamberler, veliler, bedenlerin mürebbileridir. Kalplerin mürebbileri ise, bunların terbiyeleri sonucunda, başka bir ruh ile buluşma şeklinde hasıl olmaktadır. İşte bir mürşit aramak, kalbin kendisiyle hayat bulacağı ve Rabbini tanıyacağı bu ruh için söz konusudur. Bu tevile göre, Allah’ın, nurani beşerî bir surette görünmesi mümkündür. Kıyas, her bir sıfatın, bu şekilde tecelli edeceğini gösterir.⁶⁷ Nitekim Musa (a.s) için hünnap ağacından, ateş suretinde tecelli etmiştir.’⁶⁸

⁶² Buhârî “Tabir”, 5.

⁶³ Müslim, “Rüya”, 6; Ebu Davud, “Edep”, 88; Tirmizi, “Rüya”, 1,7,10); İbn Mace, “Tabir”, 3; Ed-Dârimi, “Rüya”, 6.

⁶⁴ Abdülkadir Geylani, *Sırru’l Esrâr*, 92-95.

⁶⁵ Tirmizi, “*Sıfat-ül Cennet*”, 8.

⁶⁶ Suyuti, Leali 1/30; Ali el-Kari, “Esrar” (No:209).

⁶⁷ Abdülkadir Geylani, *Sırru’l Esrâr*, 92-94.

⁶⁸ Taha, 20/10.

Önemli sufilerden Abdülkadir Geylani'ye göre, Musa'nın gördüğü ateş, aslında nurdur. Ama Musa'nın zannından ve talebinden dolayı, ona nâr denmiştir. İnsan, ağaçtan daha alt mertebede bir varlık değildir. O halde Allah'ın, sıfatlarından biriyle, hayvani vasıflardan insani vasıflara tasfiye ettikten sonra hakikat-i insaniyyede tecelli etmesinde garipsenecek bir durum yoktur. Nitekim bazı evliyada tecelli etmiştir. Ebu Yezid Bistami şöyle demiştir: 'Kendimi tesbih ve tenzih ederim, şanımlı ne yüce'. Cüneyd-i Bağdadi de 'Cübbemde Allah'tan başkası yok' demiştir. Buna benzer daha başka sözler de vardır. Bu makamda tasavvuf ehlinin öyle garip nükteli sözleri vardır ki, onların burada açıklanması çok yer kaplar.⁶⁹

Mevlânâ'nın 'rüya' hakkındaki görüşlerine bakacak olursak, bu çok önemli mutasavvıfın da "rüya" kavramına yaklaşımının ontolojik olduğunu ve onun uyku uyanıklık sembollerini kullanırken, hakikat âlemine uyanana kadar kendilerini uyanık sananları "rüya"da olarak kabul ettiğini görürüz. Yani, Mevlânâ'nın "rüya" kavramını ele alışı İbnü'l-Arabi'nin konuya yaklaşımıyla paralellik göstermektedir ve bu nedenle de büyük öneme hâizdir. Mevlânâ'ya göre, uyuyan kişinin his gözü kapalıdır. Örneğin güneşi ve ayı göremez ancak vücûd-i berzâhide olduğu zaman, güneşe ve aya ihtiyaç duymadan onları görebilir.⁷⁰ Kişi, rüyada iken bir çeşit berzah âleminde var olur ve istidatına göre ve kalbinin safiyetine göre rüyalar görür.⁷¹

Mevlânâ; rüyaların sadece bilinçaltının yahut gündelik hayatın yansımaları olmadığını, çoğu kere insanın rüyasında hiç bilmediği şeyleri dahi görebileceğini belirtmektedir. Bu durum, cism-i berzâhi gözünün âlem-i misâle nazar etmesinden mütehasıl olur.⁷²

Mevlânâ'nın Mesnevisi'nin şârihlerinden Ahmet Avni Konuk, rüya bahsinde, rüyaları üçe ayırarak şerh etmektedir. Ona göre "soyut keşifler"den olan rüyalar, bu âleme nüzul edecek olan sureti, önceden, berzâh âlemindeki cismi gözüyle misâl âleminde gören kişinin rüyasıdır ki, bu rüya gördüğü suretin aynıyla bu âlemde zahir olur. Konuk'un "keşf-i muhayyel" dediği ikinci çeşit rüyalar ise, yine cismi berzâhinin gözünün bu âleme yansıyacak bir sureti, misâl âlemindeki suretinden başka bir surette görmesidir. Mesela süt ile ilim sembolize edilerek görülebilir. Bu tür rüyalar tabire muhtaçtır. Konuk'un üçüncü çeşit "hayâl-i mücerred" dediği türden rüyalar ise kişinin uyku halinde istiğrak nedeniyle âlem-i misâli görememesi ve hicaba düşmesi sonucu oluşan rüyalarlardır. Bu rüyalara "adğâs ü ahlâm" yani perişan rüyalar denir.⁷³

Eski sufilerden Abdülaziz Debbağ da rüyayı misâl âlemiyle ilişkili olarak değerlendirenlerdendir: Ona göre, rüyada görülen hayâl, bir hakikatin nefiste yansımasıdır. Bu nedenle, rüyanın aslında bir meal ve tabiri vardır. Tabir etmekteki en

⁶⁹ Abdülkadir Geylani, *Sırru'l Esrâr*, 92-94.

⁷⁰ Ahmet Avni Konuk, *Mesnevi-İ Şerif Şerhi*, Yayına Haz. Mustafa Tahralı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010) 8/ 66-69.

⁷¹ Konuk, *Mesnevi-i Şerif Şerhi*, 8/ 66-69.

⁷² Konuk, *Mesnevi-i Şerif Şerhi*, 8/ 66-69.

⁷³ Konuk, *Mesnevi-i Şerif Şerhi*, 8/ 66-69.

önemli nokta ise, o hayâli varlıkların insanın içinden ve dışından yansıyan yönlerini ayırt edebilmektir.”⁷⁴

Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin rüya ve düş gücü tahlilleri ve teorileri ise, rüyaya dair sûfîlerin tahlil ve teorilerin yüzyıllar süren gelişiminde zirveyi işgal etmektedir.⁷⁵

1.4.Vahdet-i Vücûd Düşüncesinde Rüya Kavramı

Muhyiddin İbnü'l-Arabi, Fusûsu'l Hikem kitabında değişik peygamberlere ait fass'lardan bazılarında rüya konusunu ele almıştır. Özellikle Fusûs'un Yusuf Fassı'nda İbnü'l-Arabi, âlem-tanrı ilişkisi açısından rüya kavramını ele almış, gerçekliğin ne olduğuna dair çıkarımlarda bulunarak bir ontoloji ortaya koymuştur. Bu yorum, Yusuf peygamberin bir sözüyle Hz. Peygamber'in bir hadisi arasındaki karşılaştırmayla ortaya çıkar. 'Muhammedî Yusuf' ile Yusuf Peygamber arasında bir ilişki bu fassta ortaya konulur ve böylece bir yandan Hz.Yusuf peygamberin bilgisindeki eksikliğe gönderme yapılırken bir yandan da bu eksikliğin Hz. Peygamber'in bilgisiyle nasıl tamamlandığının altı çizilir.⁷⁶

Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin Füsûsu'l Hikem kitabındaki Yusuf Fassı bölümü, aslında onun vahdet-i vücud düşüncesine dair temel ontolojik argümanlarını ortaya koymasından dolayı son derece önemlidir. Çünkü o gerçekliğin hakikatinin ne olduğu konusunda, vehim ve hayâlden ibaret olduğunu söylediği bu âlemin yani âlem-i şehadetin de uykuda görülen bir rüya olduğunu söyler. Ve bu rüyadan uyanmanın yolunun fenâ ve bekâ denen mistik deneyimlerden geçtiğini belirtir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan Yusuf kıssasına dair ayetlerin bâtinî yorumunu veren İbnü'l-Arabi'nin; Füsûs kitabında Yusuf Fassı adını verdiği bu bölümde rüyaların çeşitleri, tevilleri ve ontolojik açıdan, hakikate uyanıncaya kadar süren rüya hakkında derin yorumları bulunmaktadır. İbnü'l-Arabi'nin, 'âlem'i hayâl, 'hayat'ı uyku ve yaşamı'rüya' olarak işaret ettiği söylenebilecek ontolojik görüşleri büyük önem taşımaktadır.

Muhyiddin İbn'ül Arabi'nin Fusûs'ul Hikem kitabının İshak Fassı'nda rüya yorumculuğuna değinilmişse de Yusuf Fassı bu konuda geniş açıklamalar içeren bir bölümdür. Kur'an-ı Kerim'de rüya yorumculuğu zikredilen peygamber Hz. Yusuf'tur. Onun gördüğü bir rüyayı babası Yakup peygamber yorumlamış ve yorumu da tek tek hayatta gerçekleşmiştir. Bu süreç Kur'an-ı Kerim de detaylarıyla birçok ayette anlatılmaktadır. Yusuf peygamberin Kur'an'da anlatılan kıssasına göre o, kardeşlerinin kıskançlığı nedeniyle kuyuya atılmış, daha sonra köle ticareti yapanların eline düşmüş, değersiz bir mal gibi köle pazarlarında satılmış, Mısır soylularından biri tarafından satın alınmasıyla hayatı yeni bir dönemece girmiş, önce iftiraya uğramış ardından hapse girmiştir. Hapiste bulunduğu sırada bir mahkumun rüyalarını tevil etmiş, onun

⁷⁴ Abdülaziz Debbağ, *El-İbriz*, terc. Celal. Yıldırım (İstanbul:Demir Kitabevi, 1979), 1/ 290.

⁷⁵ Kemal Sayar, *Sufî Psikolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000),195.

⁷⁶ Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme Ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 2/219.

özgürlüğüne kavuşup sarayda iş bulmasıyla Mısır hükümdarının tabir edilemeyen bir rüyası söz konusu olunca şöhreti saraya kadar uzanmıştır. Ardından Mısır hükümdarının rüyasını tabir eden Hz.Yusuf hapisten kurtulmuş ve sarayda vezir olacak seviyeye ulaşmıştır. Hz.Yusuf'un hikayesi diğer peygamber kıssaları içinde dikkat çeken özel bir hikayedir. Nitekim Kur'an'da 'kıssaların en güzeli' olarak nitelendirilmiştir. İbnü'l-Arabi de Yusuf Fass'ında rüyalar ve onların tevilleri hakkında ontolojik yorumlarda bulunmuştur. Ona göre Yusuf, 'nurânilik' hikmetinin içerdiği bilgileri temsil eder. Peki Nûrânilik ile kastedilen şey nedir? İbnü'l-Arabi bu terimle, hayâl gücüne yayılarak onları yorumlama imkânı veren gücü kasteder. Hz.Yusuf' misâl âlemini en kâmil tarzda keşf ettiği için rüya yorumlama konusunda da mâhirdir ve misâl âleminin suretlerinden neyin kastedildiğine dair gerekli bilgiye vakıftır.⁷⁷ İbnü'l-Arabi bu fass'ı; "Yusuf Kelimesinde İçkin olan Nûriyye Hikmetinin Açıklaması olan Fass'tır" şeklinde isimlendirmiştir. Burada müellifin "Yusuf kelimesinin içerdiği Nûriye Hikmeti"yle kastettiği şey şudur: Misâl âlemini en yetkin şekilde keşfetmiş olan Yusuf peygamber misâlî suretlerin neyi simgelediğini bilmektedir. 'Nûrâni Hikmet' ile kastedilen işte bu misâl âleminden ibaret olan nurani âlemlerin bilgisidir. Bu hikmet bilgisi sayesinde, bu âlemin sırlarını bilmek ve onun insandaki hayâl mertebesiyle ilişkisini anlamak mümkündür.⁷⁸ Yusuf aleyhisselam, misâl âleminin hakikatlarını ve sırlarını gösteren nurâni ilme ve tabir ilmine sahip olduğu için sahip olduğu bu nur-u hakikînin ilmi vasıtasıyla eşyanın mahiyetini idrak etmiştir. Hatta bu nedenle ondan sonra gelen tüm insanların arasında tabir ilmine vakıf olanların, o hazretin mertebesinden feyz aldıkları ve Yusuf'un ruhâniyetinden bu bâtin ilmini öğrendikleri söylenmektedir.⁷⁹

Muhyiddin İbnü'l-Arabi rüya tabirlerinden bahsederken, Füsûs-ül Hikem'in Yusuf Fassı'nda; Hz. Yusuf'a (ve onun makamına), Nur ilmine tekabül eden 'ilm-i tabir'in zahir olduğunu söyler. Yani rüya tabiri ilminin kaynağı olarak Yusuf aleyhisselam'a işaret eder. Bu konu Füsûs şerhinde Ahmet Avni Konuk tarafından şöyle izah edilir: Yusuf Fass'ında, 'nuriyye hikmeti'nin, 'Yusuf Kelimesi' ile özdeşleştirilmesinin sebebi, Yusuf aleyhisselamın keşfinin, nurâni âlemin ve misâl âleminin hepsinin 'misâl'i hüviyet taşımasıdır. Hazreti Yusuf'ta zahir olan unsur, misâl âleminin hayâli suretlerine karşılık gelen nurâni bir ilmin saltanatıdır. Bu da kâmil bir ilim olan 'ilm-i tâbir'dir. Yusuf (a.s.)'dan sonra ilm-i tâbire sahip olanların tamamı bu ilmi Hz. Yusuf mertebesinden ve onun ruhaniyetinden elde eder. Burada söz konusu olan nuru hakiki, kendisi vasıtasıyla eşyanın idrak olunduğu ancak kendisinin idrâk olunamadığı, her türlü izafetten soyutlanmış ve tenzih edilen Hakk'ın ayn-ı Zâtıdır. Bu nedenle Peygamber efendimiz (s.a.v)'e, 'rabbini gördün mü?' diye sorulduğunda, 'ben O'nu nasıl görürüm O bir nurdur,'

⁷⁷ İbnü'l-Arabi, *Fusûsu'l Hikem*, çeviri ve şerh: Ekrem Demirli (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 97-99.

⁷⁸ Ebu'l-Alâ Afîfî, *Fusûsu'l Hikem Okumaları İçin Anahtar Kavramlar*, türkçesi: Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 202.

⁷⁹ Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 2/219.

diyerek cevap vermiş ve kendisini görmenin mümkün olmadığı bir nûr-i mücerrede işaret etmiştir.⁸⁰

Konuk, Yusuf fassının ‘hikmet-i nûriyye’ üzerine olmasına dair, onun nurunun genişliğinin hayâl hazreti üzerine olduğunu belirtmekte ve bu hayâl hazretinin de ehli inayet hakkında mebâdî-i vahyin öncesi olduğunu söylemektedir.⁸¹

İbnü'l-Arabi'nin vahyin başlangıcı olarak sunduğu hayâl mertebesi, ‘rüya’yı, bilhassa sadık rüyayı anlamak açısından çok önemlidir. Füsûs şârihi Avni Konuk bu nedenle, ‘hazret-i hayâl’i ve onun rüya ile ilişkisini İbnü'l-Arabi'nin ifadelerine de yer vererek şöyle açıklar:

Ona göre, hayâl âlemi iki kısımdan oluşur. Birincisi, âlem-i misâldir ki, bu mertebeye ‘mutlak hayâl âlemi’ de denir. İkincisi ise bu âleme bitişmiş olup onun cetveli hükmündedir. İnsanın varlığında bulunan bu ikinci hayâl âlemine, ‘kayıt altına alınmış hayâl âlemi’ denir. Örneğin, bu âlemde, maddi âlemdeki yüce bir ahlakın ve salih amellerin, mutlak hayâl âlemindeki yansıması; güzel bahçeler, çiçekler, bostanlar, meyveler ve nehirlerdir. Kötü ahlakın ve kötü amellerin misali ise karanlıklar, yılan, çiyen, akrep gibi görünümüdür. Özetle, âlem-i şehadette yani dünya hayatında, insanda en çok galip gelen sıfat hangisiyse; (mesela kişide gazap ve hased galip ise kurt; şehvet ve kıskanmamak gibi sıfatlar galip ise domuz ve eşek; kibir galib gelirse kaplan; hırs ve istek galip ise fare ve karınca suretleri ortaya çıkar) berzâh âleminde o sıfata karşılık gelen bir suret ortaya çıkar, o suretle görünür. Sözü geçen sıfatlardan arınmayı başaranlar ancak nefis arınması ve kalp temizliği yapmış olan kişilerdir. ‘Hayâl’i insânî’ denen ‘hayâl-i mukayyed’in açıklamasına gelindiğinde ise Konuk, bu mertebenin; bir yönüyle misâle âlemine ve bir yönüyle de insanın bağlı olduğu hayâl âlemi nedeniyle nefsine ve maddi vücuduna bitişik olduğunu belirterek izaha başlar. Uykuda görülen süfli suretlerin hayâl-i insânide görüldüğü durumların ise hakikati olmadığını ve bozuk hayâller veyahut tabire değmeyen karışık rüyalar olarak değerlendirilmesi gerektiğinin altını çizer. Öte yandan Konuk, kalp aynası, çeşitli riyazâtlar ve mücadeleler ile temizlenmiş, saflaşmış olan şehvetlerden arınmış bir ârifin, hayâl aynasına yansıyan suretlerin, misâl âleminde yansımış ise ister uyku halinde ister yakaza halinde olsun hak ve sabit olduğunu açıklar. Zira ona göre, ‘âlem-i misâl’, Hakk’ın ilim hazinelerindedir ve ondan hata sadır olmaz.⁸²

Peki, bu misâl âleminde yansıyan hakikatlerin, hayâl tasvirleri nasıl gerçekleşir? Konuk, bunların iki çeşit olduğunu söyler. Biri, ‘soyut keşf’ ve ‘gayba dair bilinen suretler’ denen, âlemdeki suretlerle direk bağlantılı olanlardır. Örneğin Rasulullah (s.a) Efendimiz, Hudeybiye’ye gitmesinden önce, rüyasında kendisini ashabiyle beraber, başlarını traş ettirmiş bir şekilde emniyet içinde Mescid-i Harâm’a girmiş görmüştür. Hicretten altı sene sonra aynıyle zuhur eden bu rüya, zikrettiğimiz ilk çeşide açık bir misaldir. İkinci hayâl suretleri çeşidi ise kişiye özellikle rüyada yansıyan ancak âlem-i şehâdetteki suretlerle alakası olmayan kısımdır. Bu kısım rüyalar tâbire muhtaçtır. Ve bu tâbirin de

⁸⁰ Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi*, 219-220.

⁸¹ Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi*, 220-221.

⁸² Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi*, 220-224.

görülen hayâli suretlere münasebeti olan suretlerle tevil edilmesi gerekir. Örneğin, Rasulullah (s.a) Efendimiz'e rüyasında bir kap süt verildiğinde içtikten sonra kalanını Hz. Ömer'e vermiştir. Bu rüyayı ashabına anlattığında onlar; 'Ya Rasulallah, bunu nasıl yorumladınız?' diye sormuşlardır. O da 'İlim ile tevil ettim' buyurmuştur. Buradaki bağlantı noktası, bedenın gıdası olan sütün, ruhun gıdası olan ilimle temsil edilmesidir. Rüya tabirinde, kural yoktur. Öte yandan, hayâli suretlerin keşfine karşılık gelen nurâni ilim, bir kişiye lütfedilmezse, o kişi hayâl âleminde yansıyan suretlerin hakikatini anlayamaz.

Peygamber Efendimiz (s.a.) için vahyin başlangıcı rüyayı-ı sâdıka ile gerçekleşmiştir. Nübüvvetin başlangıcında kendisinin gördüğü rüyalar, sabah aydınlığı gibi açık bir surette, âlem-i şehâdetde zuhur etmiştir.⁸³

Bu noktada İbnü'l-Arabi'nin uykuda yahut yakaza halinde görülen hayâlin yapısına dair görüşleri dikkate değerdir. Onun yorumları rüyaya dair hem epistemolojik hem ontolojik bir bilgi kaynağıdır. Ontolojik olarak, tüm varlıkların aynı anda hem var hem de yok olduklarını söyleyen İbnü'l-Arabi, olan biten şeylerin hakikatının, hangi meleke vasıtasıyla olursanız olun, gördüğünüz veya algıladığımız şeylerle ilgili olarak 'O/ O değil' demenizin gerekmesi olduğunu söyler. Rüya görmekte iken, görülenin gerçek ve asıl olduğu düşünülür, ancak uyanıldığında o şeyin aynı şey olmadığını kavranır. Yani durumun, bir 'O..dur/ O değildir' durumu olduğuna varması kaçınılmazdır. O rüya suretlerini de bir aynaya yansıyan suretlere benzemekte hem var ama aynı anda hem de yok olduklarını vurgulamaktadır. Yani ontolojik açıdan bakıldığında, rüyaları; mahiyetleri açısından hem var hem de yok sayılabilmek özellikleriyle tüm varlıkların belirsiz yapısının bir misâli olarak görmek mümkündür. İbnü'l-Arabi'nin bir benzetme yaparak, aynaya bakan adamı örnek göstermesi anlamlıdır. Söz konusu kişinin gördüğü şey hem var hem yok olduğu için eğer bu kişi, 'Ben aynadayım' derse hem doğru hem de yanlış olan bir söz söylemiş olur. Bu çelişkili durum hayâlin özünde de vardır. Hayâl ve rüyaların ne kadar hakikat oldukları ve gerçek anlamları, rüyayı gören kişinin veya rüyayı yorumlayanın hayâl âlemine ne kadar vakıf olduğuna bağlıdır, denebilir.⁸⁴

İbnü'l-Arabi, bu konuda kendisinden sonraki tüm sufileri derinden etkilemiştir. Onun, 'âlem'i hayâl, 'hayat'ı uyku ve yaşamı 'rüya' olarak işaret ettiği söylenebilecek ontolojik görüşleri büyük önem taşımaktadır. Vahdet-i vücûd nazariyesini de temellendiren bu tür 'rüya' kavramını İbnü'l-Arabi'nin nasıl yorumladığına dair Toshihiko İzutsu'nun açıklamaları da anlamlıdır. O, İbnü'l-Arabi'yi yorumlarken; 'rüya', 'vehim' ve 'hayâl'in, kötü, anlamsız, ya da bir sanrı ifade eden şeylere değil bir sembole işaret ettiğini söyler. Rüyada görülen; gerçeğin hakikati değil, onun var olduğu zannedilen bir yansımasıdır. Dolayısıyla yapılması gereken, bunu özüne ve gerçek durumuna döndürmektir. 'Te'vil' denen şey de zaten budur. Örneğin, insanların uykuda olduğu ve ölünce uyanacaklarına dair olan hadiste geçen, 'ölmek ve uyanmak' ifadeleri de İbnü'l-Arabi'nin görüşüne göre, böyle bir tâbir ve yorumda bulunmaktan başka bir şey değildir. Yani burada söz konusu

⁸³ Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme Ve Şerhi*, 220-224.

⁸⁴ Kemal Sayar, *Sufi Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 198.

olan ölüm, bedenin ölümü değildir. Burada kastedilen ölüm, kişinin, aklın engellerinden ve esaretinden kurtularak doğal olayların arkasındaki sembollerin ince perdesini aralamak şeklindeki manevi bir olayı simgelemektedir. Özetle, burada ölümle kastedilen ‘fenâ’ denilen manevi deneyimdir.⁸⁵

İzutsu, peygamberlerin keşif ehli kimseler olduğunun altını çizerek sıradan bir insanın kabiliyeti dışında kalan sıradışı ve derin, ilham ve keşiflere mazhar olduklarını belirtir. Onların bu sıradışı keşifleri sembolik bir mahiyeti olan ‘sadık rüya’lardır. İzutsu, genellikle bir peygamberin, sözle mümkün olmayan bir şeyi, keşiflerinin aracılığıyla Hakk’ın gerçek hakikati mertbesinden idrak ettiğini belirtir. Ve peygamberin sadece sadık rüyalarının değil, günlük hayatta temas ettiği her şeyin bu anlamda sembolik bir içeriğinin bulunduğunu belirtir. Bunun sonucu olarak günlük hayattaki yaşanımları dahi bir rüyanın sembolleri gibi tevil eden peygamberlerin, tüm ömürleri boyunca aslında rüya içinde rüya görmekte olduklarının söylenebileceğini dile getirir.⁸⁶

Füsûs’un ünlü şârihlerinden Sadreddin Konevi de varlığın İbnü’l-Arabi ontolojisindeki safhalarına atıfta bulunduktan sonra, ‘rüya’nın en yakın tecelli pınarı olan misâl âleminden söz etmekte ve bu âlemlerle insanın muhayyilesi arasındaki ilişkinin görülen ‘rüya’lara nasıl yansıdığına açıklık getirmektedir. Hayâl âleminin, insana ait kayıtlı bir mertebe ve her hayâl sahibi kişiye ait olan mertebe olmak üzere iki mertebesi ve iki ismi olduğunu söyleyen Konevi, ikinci mertebenin yani hayâl sahibi insana ait mertebenin sınırlılığı itibariyle ‘hayâl’ diye isimlendirildiğini belirtir. Peki ruhların ve soyut manaların misâl âlemine yansması nasıldır? Konevi, bunun zaman zaman mutabık olduğunu bazen ise olmadığını belirtir. Bu durum bazı etkenlere bağlıdır: Örneğin kişinin zihinsel yapısının uygunluğu, karakterin gelişmiş solması sağduyuya yakınlığı yahut uzaklığı, hayâl gücünün zenginliği yahut fakirliği...İnsanın kayıtlanmış hayâllerinin misâl âlemine kıyasını, büyük bir ırmağa nispetle küçük derelere benzeten Konevi, derelerin, büyük ırmaktan çıkmış ve bir taraflarıyla da ona bitişik olduklarını vurgular. Yani, her hayâl bir yönüyle aslında misâl âlemine bitişiktir.⁸⁷

Sadrettin Konevi, insanın hayâl ve rüyasının sıhhatinin doğruluk şartlarına bağlı olduğunu söyler. Bazıları karakterle ilgiliyken, diğerleri ise karakterin dışındaki şeylerle ilgilidir. Konevi’ye göre, insanların bulunduğu mertebeler üç kısımdır: Birisi, düşük kısımdaki insanlardır ki bunlar kalpleri mühürlenmişlerdendir ve kalplerine çabuk yok olan şeylerin dışında, önceden nefsinde nakşolmuş hiçbir şey ulaşmaz. İkinci kısımdakiler ise kalpleri, bazen temizlenip, gafletten kurtulanlardır. Bu kısımdakilerin hayâli, bazen mutlak misâl âlemi ile ilişkili olur. Mesela bu insanların nefislerinin bazen idrak ettiği şeyler, kalplerine oradan zihinlerine nur olarak yansır. Fakat kişi, gördüğü şeyde nefsinin konuşmasının izlerini görürse bu, hayâl kuvvetinin bu rüyada karakter ve diğer şeylerin katkısıyla ortaya çıkar. Öte yandan, eğer rüya, temiz bir zihin, olgun bir karakter ve iç

⁸⁵ Toshihiko İzutsu, *İbnü’l-Arabi’nin Fusus’undaki Anahtar Kavramlar*, terc. Ahmet Yüksel Özemre (İstanbul: Kasknüs Yayınları, 1999), 23.

⁸⁶ İzutsu, *İbnü’l-Arabi’nin Fusus’undaki Anahtar Kavramlar*, 24-25.

⁸⁷ Sadrettin Konevi, *Füsusu’l Hikem’in Sırları*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 41.

konuşmalarından kurtulmuş bir nefisle birlikte ise bu rüya Allah'tandır. Bu gibi rüyalar genellikle yorumlanmaz. Çünkü bu rüyaya akseden, özün sureti ile dışta olanın beraber yansımadır. Peygamberlerin çoğunun rüyası böyledir. Bu duruma bir örnek, Hz. Halil İbrahim'in (a.s.) rüyasını yorumlamayışı ve onu sembolik görmeyip zahiriyle hükmetmesinin nedenidir. (Hz. İbrahim rüyasında oğlunu kurban ettiğini görmüş ve rüyayı yorumlamamıştır ancak İbnü'l-Arabi'ye göre, rüyasını yorumlamış olsaydı oğlu İshak'ı kurban etmeye çalışmak yerine bir koç kurban etmesi gerektiğini anlayabilirdi.)

Her mukayyet hayâlin, el-Bâtın isminin bir hükmü olduğunu belirten Konevi, bu hükmün misâl âleminde, biri ilim diğeri benzerlik olan iki kriterin doğruluğundan dolayı sahih olarak cesetlendiğini de söyler. Ona göre bu hüküm, her kayıtlanmış hayâlde ortaya çıkar; bu âlemdeki ortaya çıkışı; hayâl kuvvetine, idrak edenin kişinin hallerine ve sıfatlarına bağlı olarak gerçekleşir. Tüm bunların bize öğrettiği bilgi ise yorumu olmayan rüya onun gerektirdiğidir. Tâbire ihtiyaç duyan rüya hem düşük kimselerde hem de kâmil insanlarda ortaya çıkabilir. Yorumsuz rüyalar ise, sadece orta kimselerin halinin yansımasıdır.”⁸⁸

Sûfî düşüncenin temel bilgi kaynağı, keşf ve ilhâmdır. Ve bu yolla bilgi edinme de rüyada gösterilen sûretler aracılığıyla olur. Bu sûretlerin tâbiri misâl âlemindeki imgeler, şehâdet âleminde tekabül ettiği imgeye aktarıldığı varsayılır. Rüyanın tabirini yapan kişi, rüyayı gören kimsenin keşf ve ilham ile bilgi elde etmeye hazır olup olmadığını belirler. Bu nedenle özellikle manevî yolculuk (seyr u sülûk) yaptıran tarikatlar, müritlerinin bulunduğu manevî derecelerin tespit edilmesinde rüya tabirine büyük önem vermektedir.⁸⁹

Rüyanın nasıl tâbir edileceği konusunda ise Konevi şunları açıklar. Yorumlayacak kişi, önce rüya sahibinden rüyayı dinler ve onu zihninde canlandırır daha sonra rüyayı misâl âlemine kadar götürerek bu rüyanın misâl âlemiyle ilişkisini inceler. Bu noktada kurduğu bağlantılar ile rüya ve misâl âlemi arasındaki ilişkiyi kıyaslar ve akıl yürütür. Hatta gücü yetiyorsa ruhlara âlemine ve daha öte âlemlere taşıdığı bu rüyada, suretlerde gösterilmek istenen hakikati öğrenir. Ve rüyada kastedilen manayı şeyi rüya sahibine açıklar. İşte bu yorumlama işi de 'tâbir' olarak nitelendirilir.⁹⁰

Konevi ilginç bir tespit de daha bulunur ve rüyaların, maddi âlemde gerçekleşmesinin yani zuhur etmesinin gecikmesini, o rüyayı gören kişinin nefsinin yüceliğine yorumlar. Çünkü ona göre, o nefis, soyut manalar âlemine yakın ulvi âlemlerde olan bir şeyi rüyasında idrâk etmiştir.⁹¹

Tüm bu açıklamalar ışığında İbnü'l-Arabi'nin Yusuf'un rüyasını nasıl tâbir ettiğine tekrar bakmakta fayda vardır: O, Hz. Yusuf'un, on bir yıldızı, güneşi ve ayı kendisine secde

⁸⁸ Konevi, *Füsusu'l Hikem'in Sırları*, 41-44.

⁸⁹ Zeliha Öteleş, “Tasavvufun Metafizik Omurgası: Rüya –Fusûs Merkezli Bir Değerlendirme–“, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Isparta: 2019),43/146.

⁹⁰ Konevi, *Füsusu'l Hikem'in Sırları*, 68.

⁹¹ Konevi, *Füsusu'l Hikem'in Sırları*, 70.

eder halde gördüklerini, bu rüyada yıldızların kardeşlerini simgelediğini, babası ve teyzesinin de güneş ve ay suretinde görüldüğünü söyler.⁹²

Ahmet Avni Konuk şerhinde, Hz. Yusuf'un pederine rüyasında on bir yıldızın, güneşin ve ayın kendisine secde ettiğini görmesine değinerek bu suretlerin 'keşf-i muhayyel' kısmından olup tâbire muhtaç olduğunu söyler. Ve ilk olarak bu hayâli suretlerle münasebeti bulunan hissi suretlerin, kendisinden önce nebi olan pederinin, nübüvvet feleğinde bir güneş gibi olması olduğunu dile getirir. Daha sonra, teyzesinin de onun esrar-ı nübüvvetine şahit ve yakın olmasıyla ay gibi onun nuruna ayna olduğunu söyler. Kardeşlerinin de gökyüzündeki yıldızlar gibi babasının varlığında birer yıldız gibi olduğunu belirtir.⁹³

Yani Konuk şerhinde şunu vurgular: Yusuf (a.s)'ın kendi kardeşlerini yıldızlar ve babasıyla teyzesini de güneş ve ay şeklinde görmesi, ancak onun kendi hayâli açısındandır. Yoksa rivayet edilen kardeşleri, babası ve teyzesi açısından değildir. Eğer onların cihetinden olsaydı bu suretlerde görünür olmalarını kendilerince hayâl edip isterlerdi. Ama öyle olmamıştır. Eğer bunu isteselerdi, Hz. Yusuf'a bu suretlerle uyku âleminde zahir olup secde ettiklerini hayâl âleminde de idrak edip maddi âlemde de bilirlerdi. Çünkü bazen hîzane-yi hayâlde olan şeyi görülen de görenle beraber kavrar. Konevi buna örnek olarak bazı mürşitlerin manevi bir eğitim olarak müritlerini rüyalarında terbiye ettiklerini, bu rüyayı gören müritlerin de mürşitlerinin de âlem-i şhadette aynı rüyaya vakıf olduğunu belirtir. Ancak ona göre, Yusuf (a.s)'ın kardeşleriyle babasının ve teyzesinin rüyadaki görünüşü bu türden değildir. Nitekim Yusuf (a.s)'ın uyku âleminde şahit olduğu şeye onların ilmi yetmemiştir. Ve bu zuhur ancak Yusuf (a.s) rüyasını söylediğinde, babası Yakub (a.s)' ın bilgisi dâhilinde gerçekleşir. Yakub (a.s) bu rüyaya dair Hz. Yusuf'un kardeşlerinin bilgisinin olmadığını bundan anlamıştır.⁹⁴

Yusuf Suresi (12/5) 5. ayette, Hz. Yakub'un Hz. Yusuf'u rüyasını kardeşlerine anlatmaması yoksa kendisine bir tuzak hazırlayacakları ve şeytanın apaçık bir düşman olduğu konusunda uyardığı görülmektedir.⁹⁵ Konuk bu ayeti şöyle şerh eder: Yani Yakub (a.s), Yusuf (a.s)'ın rüyasını kardeşlerinin bilmediğini anlayınca bu rüyayı onlara anlatmaması konusunda onu uyarmıştır. Bu uyarı sonrasında Hz. Yusuf kardeşlerinin kendisine düşmanlıkları olduğunu anlamış ve kalbinde onlara sû-i zan oluşmuştur. Oysa nübüvvet için göğsün ve kalbin saflığı ve selameti gerekmektedir. Bu nedenle Hz. Yakub, Hz. Yusuf'un bu sû-i zannını ortadan kaldırmak için kardeşlerine tuzak atfetmek yerine onu şeytana dayandırmıştır. Onun isteği Hz. Yusuf'un kalbinde kardeşlerinin muhabbetini ortaya çıkarmak ve aynı zamanda onu korumaktır. Konuk; Yusuf Suresi'nin 100. ayetinde geçen Hz. Yusuf'un Mısır'da vezir olduktan sonra kıssanın, kardeşlerinin onun önünde eğildiği bölümü nakleder ve Yusuf'un babasına, *'İşte bu önceden gördüğüm*

⁹² Yusuf, 12/4.

⁹³ Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi*, 229.

⁹⁴ Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi*, 229-233.

⁹⁵ Yusuf, 12/5.

*rüyanın yorumudur, rabbim onu gerçekleştirdi*⁹⁶ dediğini vurgular. Bu ayetin şerhinde Konuk; Hz. Yusuf'un kardeşleri, pederi ve teyzesinin kendisine secde etmesinin ardından, 'işte bu rüyamın tevilidir, rabbim onu gerçekleştirdi' dediğini, yani rüya hayâl suretinde aksettikten sonra Hakk'ın o rüyayı âlem-i şehâdette zuhur ettirdiğini belirtir. Ve ardından Konuk, bunun anlamının yukarıda zikrettiğimiz sözüyle Hz. Yusuf'un hayâl suretleri ile hissi suretleri birbirinden ayırt etmesi olduğunu ifade eder. İşte bu emirden yani hayâl ile hissin birbirinden ayrıştırılmasından dolayı Hz. Muhammed'in 'Nâs uykudadır' buyurduğuna dikkat çeken Konuk, bu sözle onun belki hakikatte 'hiss'in hayâlin kendisi ve 'hayâl'in dahi hissin kendisi olduğunu ifade ettiğini ettiğini dile getirir. Konuk, İbnü'l-Arabi'yi şerh etmeye devam ederek Yusuf (a.s.)'in 'Rabbim o rüyayı gerçek kıldı' sözünün, rüya içinde rüya görüp, yine rüyasında tevil eden kimsenin kelâmı mertebesinde olduğunu söyler. Yani bir kimse rüya içinde rüya görüp bu rüyasını yine rüyasında yorumlar ve hala uykuda olduğunu idrâk etmez. Hz. Muhammed'in yüksek idrâkine göre Hz. Yusuf'un sözleri, rüya içinde rüyayı tâbir etmekten ibarettir. Çünkü Hz. Yusuf rüyasını tevil ettiğinde âlem-i şehâdettedir ve Hz. Muhammed'e göre âlem-i şehâdetdeki gerçeklik de bir çeşit uykudur. Ve insanlar ancak öldüklerinde hakikate uyanırlar. Bu durumda, âlem-i his; birinci hayâl, uyku âlemi ise ikinci hayâl ve uyku içinde uyku (yani âlem-i şehâdetteki sözde uyanıklık hali) de üçüncü hayâldir. Ve bunların üçünde de hakikat, Hak'tır. Bu noktada Konuk yine İbnü'l-Arabi'yi şerhen şu noktaya dikkat çeker: Hz. Yusuf uykusundan uyandıktan sonra gördüğü rüyanın yıllar sonra gerçekleşmesi üzerine o esnada, ayette zikredildiği gibi "rabbim onu hak kıldı" derken ve rüyasını tevil ederken Hz. Muhammed ise rüyaların tevil edildiği bu âlem-i şehâdetin dahi bir rüya olduğunu belirterek, daha yüksek bir bilinç noktasından, insanların bu âlemde de uykuda olduklarını belirtir, yani bir nevi bu âlemde uyanık olduklarını sanıp rüyalarını tevil edenlerin dahi aslında uykuda olduğuna işaret eder ve hakikate ancak ölünce uyanılacağını vurgular. Bu da Hz. Muhammed'in idrâkinin genişliği ve yüksekliğinin bir başka vecihle göstergesidir.⁹⁷

Konuk, Hz. Muhammed'in izinden giden onun hakiki varislerinin fenâ fillah ile ölüp ve bekâbillah denen mistik deneyimle tekrar dirilerek bir uyku âlemi olan bu âlem-i şehâdette gerçek uyanıklığa ve hakikate ererek zevk-i Muhammediyye ile mütezevvik olduklarının altını çizer.⁹⁸

Sonuç

Bir metafizik olgu olarak "rüya" kavramı, İslam geleneğinde büyük öneme sahiptir. Biz bu çalışmamızda Kur'an'da, sünnette tasavvuf geleneğinde ve özellikle vahdet-i vücûd düşüncesinde rüya kavramının nasıl ele alındığını, bu makalenin boyutlarının elverdiği ölçüde ortaya koymaya çalıştık. Kur'an'ı Kerim'de, Hz. Peygamberin doğru çıkan sadık rüyalarına, Hz. İbrahim'in İsmail'i kurban ettiğini gördüğü rüyasına ve Yusuf

⁹⁶ Yusuf, 12/100.

⁹⁷ Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi*, 229-233.

⁹⁸ Konuk, *Fusûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi*, 233.

peygamberin hem kendi rüyasına hem kendine anlatılan rüyaları nasıl tabir ettiğine dair önemli açıklamalara yer verdik. Nübüvvetin kırk altı cüzünden biri olarak, hadis-i şeriflerde zikredilen rüya kavramının aynı zamanda, insanların öldüklerinde uyanacaklarına dair yani bu âlemin bizatihi bir rüya olduğuna dair ontolojik bir bakış açısı veren hadis ile de desteklendiğinin altını çizdik. Hadis külliyatında önemli bir yeri olan rüya kavramına, sûfilerin de yine ayet ve hadisleri temel alarak anlam ve yorumlar getirdiklerini örneklerle anlatmaya çalıştık. Bu sûfilerden en çok göze çarpanların, ontolojik olarak bu yaşanan âlemin gerçekliğinin de bir rüya olduğunu savunan İbnü'l-Arabi ve Mevlânâ olduğunu, onların rüya kavramına dair açıklamalarıyla vurguladık. Kuşkusuz tasavvuf özelinde, özellikle vahdet-i vücud düşüncesinin en temel anahtar kavramlarından birinin rüya olduğunu ve bu düşüncenin üzerine inşa edildiği temel unsurlardan birini rüya kavramının oluşturduğunu ifade etmeye çalıştık. Örneğin, Füsûsu'l Hikem kitabının Yusuf Fassı'nda İbnü'l-Arabi'nin ortaya koyduğu en dikkat çekici noktanın, rüyanın sıradan ve keşfe mazhar kâmil insanların rüyası ve peygamberlerin sadık rüyası olarak kategorilere ayrılabilceği ve rüyaların misâl âlemi ile insanın hayâl kuvvesinin bitişik olduğu bir noktadan yahut keşf aracılığıyla ruhlar âlemine yahut ötelere açılabilenlerin hakikate erişme nispetine göre gerçekleşebileceği meselesi olduğunu tesbit ettik. Çalışmamızın sonucuna göre, İbnü'l-Arabi, rüyayı hem misâl âlemiyle ilişkisi hem vahiy ile ilişkisi ve vahiydeki yeri açısından incelemiştir. Hatta İbnü'l-Arabi, bu sınırdan durmayarak konuyu epistemolojik ve ontolojik açıdan da ele almıştır. Ona göre, hayâl; varlık hakikatlerinin sembolik suretlerde zuhur ettiği bir 'mertebe'dir. Bu bakımdan, his ya da akıl için mertebesinde görünen ve hakikatini anlamak için yorumla ihtiyaç duyan her şey 'hayâl'dir. Rüyalar da işte bu hayâl mertebesinden zuhur eder. İbnü'l-Arabi'nin ontolojik yorumuna göre aslında bizim gerçeklik sandığımız âlem-i şehâdet, rüya içinde bir rüyadan ibarettir. Hakiki varlık ancak Allah'tır. Ve İnsanlar kemâle erişip fenâ denen mistik deneyimi yaşamadıkça, rüya halinde kalmaya devam ederler. Rüyadan uyananlar da hadiste belirtilen ölmeden önce ölenler yani hakikat ehlidir. Ahmet Avni Konuk da İbnü'l-Arabi'yi şerh ederken onun yorumlarına sadık kalarak bu yorumları açıklamalarıyla genişletmiş ve anlaşılır kılmıştır. Yusuf isminin bu 'Nurî hikmet'e bitişmesinin sebebi, onun misâl âlemini en yetkin bir tarzda keşf etmesi, misâlî surette görünen suretlerin neyi simgelediğine vakıf olmasıdır.⁹⁹ Yusuf fass'ında ele alınan ve ayetlerin izinde şerhedilen hayâl, rüya ve gerçeklik kavramları sadece bilinen anlamlarıyla rüya ve teviline değil aynı zamanda ontolojik olarak gerçekliğin anlaşılmasına ve hakikatin ayetlerden akseden bâtinî yorumuna da işaret etmektedir. Bu nedenle İbnü'l-Arabi'ye göre 'rüya' kavramını ve 'rüya yorumunu' anlamak, tasavvufta, 'rüya'nın ilâhi hikmetle olan bağlantısının ne derece derin mahiyetlere kadar uzanarak yorumlanabildiğini anlamak açısından son derece önemlidir. Özetle çalışmamız sonucunda İslam geleneğinde rüyaya, Kur'an'ı Kerim'de başta peygamber rüyaları olmak üzere büyük önem atfedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, hadis-i şeriflerde hem Hz. Peygamberin gördüğü ve vahiy ile ilişkili olan rüya-i sadıkâların, hem

⁹⁹ Ebu'l-Alâ Affî, *Fusûsu'l Hikem Okumaları İçin Anahtar Kavramlar*, 201-202.

kendisinin gördüğü hem başkalarının gördüğü diğer rüyaları tabir etmesinin, rüyanın metafizik bir olgu olarak büyük bir manevi değer taşıdığını gösterdiği açıktır. Çalışmamızda rüyanın naslarda nasıl ele alındığı konusuna ek olarak rüya kavramının; temelde vahiy ile başlayan dayanak noktası ve hadislerle genişleyen anlamları ile tasavvufta nasıl yer bulduğunu da izah etmeye çalıştık. Tasavvuf geleneğinde rüyaların nasıl tabir edildiğini, sâliklerin seyr-i süluk süreçlerine nasıl işaret ettiğini ve benzeri çarpıcı hususları ortaya koymaya çalıştık. Rüyanın mahiyeti, özellikleri ve tabiri gibi konuların yanısıra özellikle İbnü'l-Arabi'nin ortaya koyduğu vahdet-i vücûd düşünce sistemi içerisinde hem ontolojik hem manevi mertebelerde nasıl tefsir edildiğine işaret ederek, rüyanın zahiri ve bâtinî boyutlarıyla İslam geleneğinde çok büyük değer içeren bir metafizik olgu olduğu sonucuna ulaştık.

Kaynakça

- Acluni, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l Hafâ. 2 Cilt.* Beyrut: Dâru İhyâi et-Turâsi el Arabi, 1352.
- Ahmed b. Hanbel, Eş-Şeybani. *El-Müsned.* 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1402/1982.
- Bardakoğlu, Ali. *İlmihal.* 2 cilt. Ankara: Tdv Yay. 2004.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji.* İstanbul: 1996.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahih'ul Buhârî.* 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Debbağ, Abdülaziz. *El-İbriz.* terc. Celal. Yıldırım. İstanbul: Demir Kitabevi, 1979.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşas el-Ezdi. *Sünen.* 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Ebu'l-Alâ Afîfî. *Fusûsu'l Hikem Okumaları İçin Anahtar Kavramlar.* Türkçesi Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Ed-Dârimi, Abdullah b. Abdurrahman Et-Temimi. *Sünenü'd-Dârimi.* 1 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Es-Sabuni, Muhammed Ali. *Saffetü't Tefasir.* Terc. Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz. 7 Cilt. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1995.
- Geylânî, Abdülkadir. *Âtiye-İ Sübhaniyye.* İstanbul: Uluçınar Yay. 1983.
- Geylânî, Abdülkadir. *Sırru'l Esrâr.* Terc. Mehmet Eren. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2006.
- Hatiboğlu, Haydar. *Sünen-İ İbn Mace Terceme Ve Şerhi.* İstanbul: 1982.
- Hirevi, Muinüddin Muhammed Emin. *Peygamberler Tarihi.* Terc. Muhammed Altıparmak. İstanbul: Bereket Yayınevi, 1977.

- İbnü'l-Arabi, *Fusûsu'l Hikem*, çeviri ve şerh: Ekrem Demirli, İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.
- İbn Haldun. Mukaddime. İstanbul: Meb Yay, 1986.
- İbn Mace, Muhammed b. Yezid El-Kazvini. *Es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İzutsu, Toshihiko. *İbnü'l-Arabi'nin Fusus'undaki Anahtar Kavramlar*. terc. Ahmet Yüksel Özemre, İstanbul: Kasknüs Yayınları, 1999.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. *Peygamberler Tarihi*. İstanbul: Zaman Yayınevi, 1997.
- Konevi, Sadrettin. *Füsusu'l Hikem'in Sırları*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Konuk, Ahmet Avni. *Mesnevi-İ Şerif Şerhi*. Yayına Haz. Mustafa Tahralı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.
- Konuk, Ahmed Avni. *Fusûsu'l Hikem Tercüme Ve Şerhi*. Haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
- Konpara, Zekai, *Peygamberimiz'in Hayatı*, Ankara, MEB Yayınları, 1964.
- Köksal, Asım. *İslam Tarihi*. 12 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1981.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *El-Cami' Li-Ahkâm'il Kur'an*. 24 Cilt. Çeviren: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2015.
- Lings, Martin. *Hız Muhammed'in Hayatı*. Terc. Nazife Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Meydan Larousse*, Ansiklopedi, İstanbul: Rahmi Yayınevi 1969.
- Müslim, b. Haccac El-Kuşeyri. *Sahih'ul Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Öteleş, Zeliha. "Tasavvufun Metafizik Omurgası: Rüya –Fusûs Merkezli Bir Değerlendirme-", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Isparta: 2019, 43/146.
- Said Havva. *Ruh Terbiyemiz*. Terc. İ. Sarmış, Sait Şimşek. İstanbul: Davet Yayınevi, 1986.
- Sayar, Kemal. *Sufi Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Suyûti, Celaleddi Abdurrahman. *El-Câmiü'sağir*. Beyrut: 1373/1954.
- Uludağ, Süleyman. *Kuşeyri Risalesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1981.
- Uludağ, Süleyman. "Rüya", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 46 Cilt. İstanbul: 2008.

Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa. *Elcâmiüs-Sahih*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.

Tuğlacı, Pars. *Okyanus-20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*. İstanbul: 1974.

Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Yüksel, Hasan Avni. *Türk- İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya*. İstanbul: MEB Yayınları, 1996.